

כזה ראה וחדש

היהודי החופשי ומורשתו

קובץ מסות

העורך: יהושע רש

ספריית פועלים

הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר

ספרי דעת זמננו בעריכת צבי רענן

REGARD AND REVERE — RENEW WITHOUT FEAR
The Secular Jew And His Heritage
Essays

Editor: Yehoshua Rash

© Printed in Israel
All rights reserved by Sifriat Poalim.
Publishing House Ltd. P.O.B. 37068. Tel. 376845. Tel-Aviv. 1987.

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נעמי אונגר

©
כל הזכויות שמורות לספריית פועלים בע"מ.
נדפס בישראל תשמ"ז / 1986.
סדר-צילום והדפסה: "הדפוס החדש".
המערכת והמנהלה תל-אביב 67771. רח' חומה ומגדל 2, טל' 376845.

מחקיינות אל החזרה למקוריות

בין אם נרצה ובין אם נמאן, אין לדבר על 'מחר' של ישראל – במיוחד במובן הרוחני, התרבותי והפוליטי – בלי הסכמה ברורה ופשוטה שהרוכב במדינה יהיה ממוצא מזרחי. איש אינו מכחיש עובדה זו גם אם לא חסרים המתכחשים לה. על שולחני מונחים מסות ומאמרים שנכתבו בידי סופרים ואנשי ציבור ישראליים בעתונות הבין-לאומית. כולם כאחד מבקשים לנתח את המשבר הפוליטי בישראל לפי קניימיה אתניים.

הנה מדבר זאב שטרנהל על שנאת היהודים המזרחיים כלפי הערבים¹. אריה לובה אליאב, חרף דייקנותו הנודעת, סבור ש'שני המחנות הישראליים שנאבקו בעבר היו מאותו מוצא (אירופי) והיתה להם כמעט אותה תרבות. אך אין זה המצב היום. חלק מהישראליים מושפעים בקלות מססמאות דמגוגיות². פרופסור שלמה אבינרי מוסיף ואומר: "עם הגידול במספר המצביעים הספרדיים, גדל בקרב האוכלוסייה הישראלית חלקם של יוצאי חברות מסורתיות מאוד, שתפיסתם הרבה יותר אתנוצנטרית מזו של יוצאי אירופה הליברליים והחילוניים יותר, ששלטו בפוליטיקה הישראלית במשך דורות"³. ועוד: "תומכי בגין ויורשיו בקרב אותם ישראלים מחבבים סגנון נוקשה, הצלפות וקיתונות שופכין שהוא מיעד לגויים, וגישה אתנוצנטרית". מתוך עצלות פונים כתבים ועיתונאים מערביים אל הדעות האלו ומוצאים בהן את המפתח הקל והבהיר ביותר להסברת המצב הפוליטי הכללי והיסודי בישראל.

לנגד עינינו מתרחש מעין "בינאום" של הסיכסוך האשכנזי-ספרדי, והסכנה החמורה הטמונה בו עלולה להתגלות במהרה. האינטלקטואלים של השמאל הישראלי, רובם אשכנזים, מפרסמים ברעת הקהל העולמית גירסה מיוחדת במינה של הבעיה הפוליטית הישראלית. בלבוש של טיעון רציונלי ואידיאולוגי הם מסתירים גאווה אתנית שלילית המושרשת במבנה החברה הישראלית. הם מלווים את גירסתם בהצהרות גינוי מוסריות לכאורה המנסות להציג לפני התודעה המערבית, שהיא להם מעין בית-הדין, את דמות "היהודי הטוב", הנאור, הדמוקרטי, הליברלי, ואילו על ישראל הספרדית הם מטביעים את אות הקלון של "היהודי הרע", שונא ההשכלה, הקנאי והמפגר, והם רומזים שממנו תפתח

הרעה... הם חושבים להציל את תרמיתה של ישראל, ומעידים עליהם את המערב, ובמקביל מצביעים על הספרדים כעל "יהודים אשמים". כדי לתאר אותם לקהל הבינלאומי, הם "ממציאים" מחדש את הסטריאוטיפים של המערב הקולוניאלי כלפי המזרח. בהתנהגותם יש הסתבכויות ולהן משמעויות עמוקות עד מאוד. ניתוחן יכול להבהיר לנו את המשבר הפוליטי, שמעבר למסך ההגנה של אינטלקטואלים, המונעים את חשבון הנפש שהוא הכרחי לשמאל הישראלי ובלעדיו לעולם לא יוכל לשמש אלטרנטיבה.

ראשית עלינו להיפטר מהפולמוס. עלינו להצביע על הטענות המוטעות הפוגעות בכבוד במוסר ובמצפון הספרדים. עלינו להצביע על הטעות שנשתרשה במשך שנים, למרות מאמצים רבים לבטא ולהסביר את הבעיה. גם בלי שנרגיש צורך להוכיח את הריקנות הרציונלית והטוטליטרית של תיאוריה המיחסת מוצא אתני לדעת פוליטית, לפי דטרמיניזם טבעי כביכול, נשתדל במאמר זה להבהיר את הצד המבולבל והמעורפל של מצב זה.

סטריאוטיפים אידיאולוגיים

כאשר אנשי השמאל דנים במצב, הם נזקקים לסטריאוטיפים של אפליה אינטלקטואלית. לדעתם כל מה שפוגע בתרמיתה של ישראל אמור לנבוע מישראל השניה.

סטריאוטיפ ראשון – משערים כי התודעה הפוליטית של הספרדים היא מטבעה קדמונית ושבתית – יוצאי ארצות המזרח, הספרדים, מזדהים אך ורק עם מנהיג כריזמטי ותקיף.

סטריאוטיפ שני – הספרדים לא מכירים את הרעיון הדמוקרטי ואת כל התהליכים המתווכים המיוחדים למשטר זה. הם אינם יכולים לתפוס את המשמעות המופשטת של המדינה המודרנית.

סטריאוטיפ שלישי – לספרדים אין תרבות פוליטית ואין תודעה פוליטית. סטריאוטיפ רביעי – הספרדים, בתוך תוכם, שונאים את הערבים כפי שנהגו "הלבנים הזעירים" פְּכִינְיִים של האירופים באלג'יריה.

הייתי רוצה לפתח כאן נקודת ראות שונה לחלוטין, אבל לפני כן עלינו להשתחרר מהטיעון המוטעה המתבסס על ההנחה ההגיונית ש"בגין זה לא טוב." זמן רב הוצהר כי בגין הוא עריץ ומפחיד ולכן כל הקשור בו שלילי, בגלל "יחסי הקירבה." הקירבה בין תכנים ואישיות. העובדה המרכזית בוויכוח זה היא שרוב הספרדים מצביעים בעד בגין ויורשירעמיתיו. בלי להיכנס לחשבונות דמוגרפיים (האם הם מעין כתב האשמה?) נאמר בהכללה כי הספרדים תומכים בבחירות בכגין, ואילו בפולמוס המפלגתי נוטים אנשי השמאל הישראלי להנמיך את ערכו של המתחרה הפוליטי. הסטריאוטיפ המפלגתי הזה של בגין בא גם מתת

האינפורמציה של אמצעי התקשורת המערביים. בגין הפך להתגלמות הממשית של היהודי השנוא, כפי שהתודעה המערבית תיארה אותו לעצמה בדימויים הדוחים ביותר.

אני רוצה לומר כאן שאינני נמנה עם תומכיו של ראש הממשלה לשעבר מנחם בגין, והרינו רחוק מלהימנות עם חסידי הורס שלו. הייתי בין הראשונים בצרפת, שהגיבו בפומבי, אחרי עלייתו לשלטון. כתבתי מאמר מתוך כוונה להפנות את תשומת הלב אל המבוי הסתום שלתוכו עמדה להוביל אותנו מדיניותו. אבל אינני סבור כי יש משום שימוש טוב בסדר הדמוקרטי בשעה שמבזים את המחנה הפוליטי העוין.

בהתפתחות חברתית ורעיונית כזו, אין לנו ברירה אלא לבחור בחירה מזויפת: בעד או נגד ה"ליכוד" של בגין ויורשיו. בעד – כלומר נגד השלום, או נגד – בעד השלום. אנסה כאן לצאת מן הטיעון ה"אידיאולוגי" הזה שמשמעויותיו רוחניות ותרבותיות הרחק הרחק מעבר לאקטואליה פוליטית כלשהיא: מדובר במעבר מן האתמול אל המחר בישראל.

אני חוזר אל העניין המרכזי – סטריאוטיפ ראשון: איך להסביר מדוע רוב הבוחרים הספרדים מצביעים בעד הליכוד. הבחירה הפוליטית הזאת נובעת משלושים שנה של אי-צדק חברתי מאורגן וכמעט מתוכנן, עליו אחראי "המערך" אשר בהיותו בשלטון, ניהל את קליטת הספרדים בארץ. יש כאן בחירה מגיבה בעד יריבו של "המערך", מגיבה ולא חיובית, כי זו האלטרנטיבה היחידה שמאפשר המשטר הפוליטי. בין הליכוד לבין המערך אין גוף אחר. גופים "ספרדיים" – "מסורתיים" נולדו וקמלו ורישומם נשאר חולף. החלום על "הדרך השלישית" נתברר תמיד במשטר הישראלי. באופן מעמיק יותר, אפשר להסביר את חוסר האלטרנטיבה בכך, שהמשטר מתקרב ל"מדינת-מפלגות", במונחים אלה השתמש דה-יגול כאשר תיאר את הרפובליקה הרביעית הצרפתית. הגופים המרכזיים של המפלגות שולטים בקביעת סדר הרישומות לבחירות. המימסד הפוליטי הישראלי לא מתחדש, הוא נוטה לבחור את חבריו מתוך אוכלוסיה השייכת למוצאו האתני והגיאוגרפי. אפשר להבין, אם כך, כי כמה נתונים של המשחק הפוליטי הם, בטבעם, בבחינת ניכור לבוחרים הספרדים, ובמימד הרחב יותר – לישראלים כולם ולדרך הצעיר בפרט.

סטריאוטיפ שני – הספרדים אינם יודעים מהן דמוקרטיה והתנהגות דמוקרטית. יש כאן בעיה של הגדרה: הדמוקרטיה היא משטר, וגם אידיאל, שאף פעם לא יתגשם. עלינו להיות קונקרטיים! ההגדרה המינימלית של דמוקרטיה פירושה, לקבל ברצון את הנהלים של קהיליה פוליטית ולנהוג לפיהם. צריך אומנם קונצנזוס מינימלי כדי שהמערכת הזאת תפעל. במקרים של מהפכה או מרד, הדמוקרטיה מתמוטטת ואינה יעילה מכיוון שאין יותר הסכמה, וכל הנתונים

כשהם מחוברים יחד, אינם מהווים עוד מערכת אחידה. ביחס לנקודה הזאת, הוכיחו כאמור הספרדים את תודעתם הדמוקרטית באי-הצבעתם בעד רשימות אתניות. יש גם תודעה דמוקרטית מובהקת בכך שהספרדים מצביעים בעד מנהיגות אשכנזית, שבזמן כהונתה ירד קו העוני לדרגה נמוכה יותר מאשר לפני עשר שנים. בעוד שלספרדים היו כל הסיבות לפרוש ולהתמרד, במסגרת תנועה אתנית, פוליטית, אלימה או לא אלימה, הם גילו חוש התאפקות ופשרה מאיך כמותו, כאשר נוכחו לדעת עד כמה הידרדר מצבם. מאיר כהנא ואנשי המחתרת היהודית הם רובם-ככולם אשכנזים מבטן ומלידה, – ממש מובהקים ומופתיים. לעומתם, ההתאפקות הפושרת של יוצאי ארצות האיסלם היא, ורק היא, מאפשרת למערכת הדמוקרטית הישראלית לפעול.

סטריאוטיפי שלישי – חוסר תודעה פוליטית.

בעיני הסוציולוג, לכל אדם יש תודעה פוליטית, שאין לערובה עם אידיאולוגיה פרטית: לפי תודעתם הפוליטית נמנים האנשים עם השמאל, או הימין, או עם מחנה אחר. כל אדם מאמץ לו תדמית של השלטון, כפי שהסוציולוגיה סוברת. עם זאת ברור שלספרדים אין תודעה ברורה של האינטרסים הקבוצתיים והאתניים שלהם. אין הם יודעים מי הם כעדה. אין להם יעד פוליטי לעצמם ולאחרים. אגב, יש להעיר שאילו היו להם התכונות הללו, היו הכל ממהרים להאשים אותם. לספרדים אין תודעה פוליטית "פורשת", אולי כי הם ערים, בכל יום ובכל רגע, לכך שהם רוב בעם הישראלי, ולרובו של העם לא יכולה להיות תודעה פורשת. וכי למה יהיו בדלנים? אם כן, יש להניח שבסיסי המערכה הפוליטית מוויפים, בעוד אין להניח שהתודעה הפוליטית הספרדית איננה קיימת. הפעילים בוודאי היו מעריפים שתהיה להם תודעה חדה יותר של מצבם, אך ייתכן שבחוסר תודעה פורשת ובדלנות ישנה חוכמה פנימית. באופן טבעי, הספרדים הביאו את המערכת הפוליטית אל סף המבוי הסתום שלה, הנובע מן הייצוג הבלתי הוגן שלהם בבחירות. במקום להילחם נגדה ישירות, במקום לשבור את המערכת שאיננה מכירה בהם, הם הכניסו אותה למשבר. ו"מינויים מוצנחים" לא יוליכום שולל.

אם כן, חשוב לדעת אם הם יוכלו לפתור את הבעיה. אין תשובה לכך עכשיו, וזאת הטרגרדיה שבסיפור. עדיין לא התגבשו ניתוח ודעה, שיענו על צורכי מצבם הקריטי של הספרדים בעם היהודי, ובמציאות מעורבת כזו יש יתרון מסוים בהימנעותם מתודעה מפלגתית או פורשת, ובשמירה על האוניברסליות של גישתם. השאלה הספרדית היא שאלה יהודית במלוא מובן המלה; שאלה של הזהות ההיסטורית ולא שאלה אתנית. פתרונה לא יהיה אלא פתרון יהודי, או ישראלי-כללי. מבעיה זו איש לא יכול לחמוק, ו"לצאת בשלום מהמשחק" כולנו נמצאים באותה ספינה. אבל היום – האינטלקטואלים של השמאל מעדיפים

להשתמש באתניות ככאליבי. לאופי תודעתם הפוליטית יש היבט נוסף. אומרים שהספרדים לא יודעים מהי פוליטיקה. האמת היא שנסיונם ההיסטורי הוא שונה, כי תרבותם הפוליטית לא נתגבשה באירופה של המאה ה-19. יש להם תודעה אחרת של העולם הפוליטי, גישה אחרת לשלטון, למדינה, ואין פירושו של דבר כי תודעה זו היא "קדמונית". ב"קדמוניות" זו מתכוונים מבקריהם, לחשיבות שהם מיחסים למסורת היהודית, וגם להשפעת התרבות האיסלמית עליהם. למעשה, חרף העובדה שהספרדים שומרים על קירבתם למסורת היהודית (ויש הסבורים שהם מיישמים אותה במציאות הנוכחית), אני חושב שלהוויתם כמדינות ערב היתה השפעה מכרעת על גישתם לעולם הפוליטי; ואין זה מורה על טבעם "השבטי והקדמוני". בארצות ערב מעולם לא ניסו למנוע מן הספרדים (שהיו שם פשוט "יהודים") את זהותם ולא הכחישו את המימד ההיסטורי של העם היהודי, כפי שקרה ליהודים באירופה, מתקופת ההשכלה ואילך. בוודאי, גם בארצות ערב דיכאו אותנו לפעמים, אבל שום אפליה או רדיפה לא נשאו מעולם אופי מטאפיסי, רוחני. גם בארצות ערב איפיינו אותנו תמיד באופן פוליטי, חברתי, תרבותי, לאומי. אומנם במעמדנו היינו בנייחסות אך יכולנו לשמור על זהותנו כעם. היום, כשמדובר ביחס הספרדים לפוליטיקה, אין לשכוח את הגורם המכריע הזה. אכן, את זהותם כעם לא אסרו עליהם, והם לא נאלצו לבנות יחס מופשט אל עצמם (היחס היה בעבר, וממשיך להיות, מידי, קונקרטי, היסטורי). מעולם לא נמצא הוגה ספרדי שכתב על הזהות היהודית, עד שלושים השנים האחרונות. המושג של הזהות לא מובן להם. מדברים על זהות רק כשהיא אולה. הספרדים יכלו להישאר "יהודים", ולכן אינם הוגים ב"זהות יהודית" וב"זהות ספרדית". עובדה זו מדריכה את גישתם למדינה ולשלטון, שלא היתה מעולם גישה מופשטת, אידיאולוגית ומכלילה. סטריאוטיפ רביעי – הספרדים שונאים את הערבים "במיעיהם". בטענה זו בולט חוסר הבנה יסודי לגבי גישת הספרדים לערבים. ליהודים הספרדים אין תחושת אשמה כלפי העולם הערבי. מעולם לא היינו בצד המחנה האימפריאליסטי, אלא באופן שולי ביותר. אף פעם לא הפגנו ולוול והתכחשות כלפי הערבים. הסיבה לכך פשוטה – חיינו עם האוכלוסיה הזאת. הערבים הם בשבילנו עמים איתם היינו בקשרים חיוביים ושליליים, בו יחסי שלטון – כניעה, אבל יחסים אלה לא היו ואינם תוצאה של דעות קדומות, אלא של הצלחה או כשלון ביחסי אנוש, כפי שקורה בכל חברה. מעולם לא חשנו את האשמה שחשים במערב כלפי העולם הערבי. נהפוך-הוא: במקום לבקש סליחה על עוונותינו או לדחוק אותם מהתודעה, ניסינו לרכוש מחדש את שיחורנו הלאומי. ואז, הערבים שהכירו בנו כעם (לפחות עד קום המדינה), החלו להציק לנו בשל לאומיותנו. יחסנו לערבים היה במקורו ישיר לגמרי. אנחנו יכולים להילחם נגדם כשצריך, או לחיות אתם בשלום, בלי תסביך, בלי מיתוסים.

סוד העת היהודית החדשה

הטענות שהבאתי אומנם מפריכות לדעתי את מערכת הסטריאוטיפים, אבל האם אפשר להסתפק בכל ההסברים האלה? אינני חושב כך. דרך טיעוני עד כה היתה שלילית, מגיבה, פולמוסית. התבניות הפוליטיות הן קצה-הקרחון הכולט של הבעיות האנושיות היסודיות. ברור שהופעתם מחדש של הספרדים בעם היהודי זיעזעה את בנין היהדות בת זמננו וערערה את יסודותיו. התפרצות זאת הובלטה, כמוכן, באורח המוני בארץ בחיק הציונות הפוליטית, שבה כנראה הכל נשמע ונעשה מתוך שכחת קיום הספרדים. דבר כזה אירע גם בקהילה היהודית הצרפתית, עם נואה של היהדות הצפון-אפריקאית. המודלים המקובלים של הזהות היהודית, וסדרי ההסכמה הכללית בדבר מעמדם של היהודים בחברה הצרפתית, עורערו. בעצם, התפרצות הספרדים מזעזעת תקופה היסטורית שלמה, אסטרטגיה של חיים בהיסטוריה היהודית. שאלות רבות עולות כאן. קודם כל, מדובר בכעיה מרכזית של ימינו, בהבנת מהות החברה שבסיסה הוא הפרט והאינדיבידואליזם. מאז המאה ה-18 החברה היא תוצאה של הסכם המקשר בין פרטים על בסיס של רצון או של משפט. בעיה זו חורה ונשאלה בכל המודרנה המערבית ובמאה ה-19 ענתה עליה הלאומנות האירופית. אכן, חברה לא יכולה להתקיים על בסיס שהוא היפוכה של הפירמידה הזו, כלומר על בסיס הפרט, ללא אתר משותף, דהיינו – חברה, לכל הפרטים. מאחר שהחברה המודרנית היא אנטי-חברה, נזקק האדם המודרני לתפיסה מיתית ורומנטית של האומה, כדי לשחזר את החברה הנעלמת. אלא שהתשובה היתה בתחום המופשט. במאה ה-20, הפשיום והטוטליטריזם חיפשו גם הם תשובות לאותה שאלה, אך לחדש את התחושה והמהות החברתיות שאבדו בדמוקרטיה הליברלית. במימדה היהודי של הבעיה הזאת, הספרדים – מכיוון שהיה להם נסיון היסטורי שונה משל האשכנזים – שמרו על זהותם כעם וכחברה יהודית. הם אלה ששמרו על היותם אומה, בשעה שיהדות בת זמננו, הפכה את ההוויה היהודית מהוויה לאומית-תרבותית להוויה פרטית, דתית. היהודי המערבי, בלחץ הנסיבות, היה חייב לחשוב על עצמו כעל פרט, כעל אורחות זו או אחרת, אשר יהודיותו לא היתה עוד קבוצתית, אלא הפכה למופשטת, פנימית, דמיונית.

התפרצותם הבלתי צפויה של הספרדים לתוך יהדות בת-זמננו איננה אלא התפרצותו של העם היהודי ההיסטוריה-קונקרטי לתוך האומה המופשטת המודרנית, שהציונות הפוליטית ניסתה לבנות. כמוכן הוה גישתה של הציונות הפוליטית היא תולדת המערב ונדייק: היא יוצאת מן המערב – מורחה. הציונות היא מעין נסיגה מן המודרניות היהודית: היא שוללת את ההוויה היהודית הפרטית ו"מחיה" את העם היהודי, לאחר שהשכלה רצחה אותו על מזבח "האורות" (החשוכים) של אירופה. אבל זוהי חצי נסיגה: היא נעשתה תמיד בלבוש

מערבי. לכן, חוויית המפגש שהיתה צריכה להתקיים בין האשכנזים לבין הספרדים בתוך המפעל הציוני, התקיימה ולא התקיימה, ולא הצליחה. האשכנזים פנו אל הספרדים בלי להבחין בהם, ואפילו לא בפניהם. חצץ ביניהם מיתוס המערב. אומנם, התפרצות זו, אפשר להבחין בה אסטרטגיה אחרת של החיים ככל התחומים של חיי העם היהודי. על בסיס רעיוני זה ניתן להבין טוב יותר את האומרים ש"הספרדים יצאו מימי-הביניים", ויש להם "מנטליות שבטית" וכד'. יש אמת בדברים אלה, מכיוון שבתודעת האדם המודרני, המימד החברתי הקבוצתי שתיארנו שייך לעבר, אם כי איש אינו יכול לוותר עליו. עובדה היא שהמכונה החברתית יוצרת את הלאומנות, את הפאשיזם, הטוטליטריזם הפאציפיסטי וכד'. התנועות האידיאולוגיות בישראל, – "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו", מוכיחות חוסר יכולת של קיבוץ הפרטים לחיות באופן טבעי, היסטורי ויצרני, את ההוויה החברתית. מתסביך זה נובעת תופעת האידיאולוגיות המודרניות. אצלנו הן מעידות על הכשלון העמוק והלא-מודע לחיות בארץ הזאת, ובתרבותה, לקבל ברצון את הגיאוגרפיה שלה, ולחיות כאן כתושבים. יוצאי יהדות ספרד אינם מכירים את הבעיות האלה, לא מתמצאים במונחיהן, ואין להם חלק במבויים הסתומים הללו.

יש גם סוג שני של בעיות שאין לספרדים חלק בהן. על רקע הפולמוס הנוכחי, ממשכיים להעמיד את החילוניות הנאורה והאוניברסלית, הקולטת את היהודים בחיק התרבות, מול המסורת היהודית, השמרנית, הדוחה את ההשכלה. והלא הנסיון ההיסטורי של הספרדים מוכיח כי שני הרעיונות הללו מוטעים. מחד-גיסא, החילוניות שנולדה בתרבות המערבית ותבניתה היא נוצרית ככל תחומי החיים והתרבות המודרניים, אינה מופשטת ואוניברסלית. מאידך גיסא, המסורת היהודית איננה דת דוגמטית, אלא נקודת ראות אוניברסלית על העולם, תרבות-עם, ורק נפוליאון הוא שהפך אותה לדת והמציא את מוסד הרבנות הראשית, כדי לגרום להיעלמותה מן העולם. התרבות היהודית היתה תרבות עמנו במשך אלפיים ושמונה מאות שנה. בעולם הספרדי לא נוסדו אסכולות ואידיאולוגיות שונות ויריבות של היהדות. המושג "יהדות" עצמו נולד לפני מאתיים שנה באירופה. אצל הספרדים אין אורתודוקסיה, אין ליברליזם, אין חילוניות, אין "דת". יש אומרים שזהו המצב משום שהספרדים נעצרו בהתפתחותם. דעה זו חסרת ביסוס והבנה. יש כאן אסטרטגיה אחרת של חיים מודרניים, אסטרטגיה של חיים הממשיכה את שלשלת העם מימי התנ"ך ושומרת על אחדות העם. לא היתה לנו כת של רבנים שולטים, אבל תרבות העם היתה מסורתית. המערכת המיוחדת הזאת מתפתחת לחילוניות-דתית-יהודית או חילוניות-יהודית במובנה המלא של המלה בעוד שהחילוניות של יהודי המערב היא מערבית ולא יהודית. בחוסר האלטרנטיבה המאפיין את המצב

